

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

ВИСОКА И СТАРО БОНЧЕ

*(ЦЕНТАР НА КРАЛСТВОТО ПЕЛАГОНИЈА
И КРАЛСКАТА ГРОБНИЦА НА ПАВЛА ЧУКА)*

Виктор Лилчиќ Адамс

Антонио Јакимовски

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс
доц. д-р Антонио Јакимовски

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс
доц. д-р Антонио Јакимовски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

902.2(497.774/775)
930.85(381)
903.5(381)

LILCHIKI Adams, Viktor

Visoka and Staro Bonce : center of the kingdom of Pelagonia and the royal tomb of Pavla Cuka / Viktor Lilchikj Adams, Antonio Jakimovski ; [translation from Macedonian Dance Ristovska Kostadinova]. - Skopje : Cultural Heritage Protection Office, 2015. - 44 стр. : илустр. во боја ; 25 см

Библиографија: стр. [26], [42]

ISBN 978-608-4549-15-4

1. Jakimovski, Antonio [автор]. - 1. Adams, Viktor Lilchikj види Lilchikj Adams, Viktor
а) Археолошки локалитети - Пелагонија б) Гробници - Македонија, античка в) Македонија, античка - Културна историја
COBISS.MK-ID 99408138

Оваа пубилкација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

*Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија*

ВИСОКА И СТАРО БОНЧЕ

*(ЦЕНТАР НА КРАЛСТВОТО ПЕЛАГОНИЈА
И КРАЛСКАТА ГРОБНИЦА НА ПАВЛА ЧУКА)*

Виктор Лилчиќ Адамс
Антонио Јакимовски

Скопје 2016

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Во текот на изминатите 4.5 милиони години од создавањето на Земјината топка, предокот на денешниот човек, „умниот човек - Homo sapiens“, појавувајќи се пред околу 150.000 години на африканскиот континент, бргу се населил низ териториите на Блискиот Исток, Азија и Европа.

Неговата културна еволуција ја следиме и во Република Македонија. Движејќи се низ предиториските епохи на *каменот*, *бронзата* и *железото*, потоа низ историските епохи на *антиката* и *средниот век*, запознавајќи и користејќи ги природните ресурси, човечкиот род на почвата на Република Македонија, ги создал цивилизациите: величествените кралства Агријанија, Пајонија, Пелагонија, Линкестида, Македонија, кнежевствата Девриоп, Десаретија и Пенестија; Потоа, моќниот цивилизациски печат на Римското Царство, Византија и средновековните држави.

Сето ова огромно културно и природно наследство на Република Македонија беше предмет на капиталниот Проект на Владата на Република Македонија *Публикации за најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство*, што го реализираше Управата за заштита на културното наследство. Создадени се 130 монографии за археолошкото наследство, сакралното наследство, за ризниците на црквите и манастирите во Македонија и за природното наследство.

Како што и самото име кажува, Македонија, високата, горска земја во срцето на Балканскиот Полуостров, избраздена со длабоките долини на Вардар со притоците, Дрим, со синозелените езерски води на Охрид, Преспа и Дојран, со гордо исправените џинови Кожув, Шар Планина, Кораб и Јабланица, Селчка Планина и другите планински венци, денес ви открива сто и триесет факели на сопственото, но и светското културно и природно наследство, во аманет да ги зачуваме, мудро да го користиме и предадеме на идните поколенија на македонскиот пат кон вечноста.

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

ВИСОКА И СТАРО БОНЧЕ

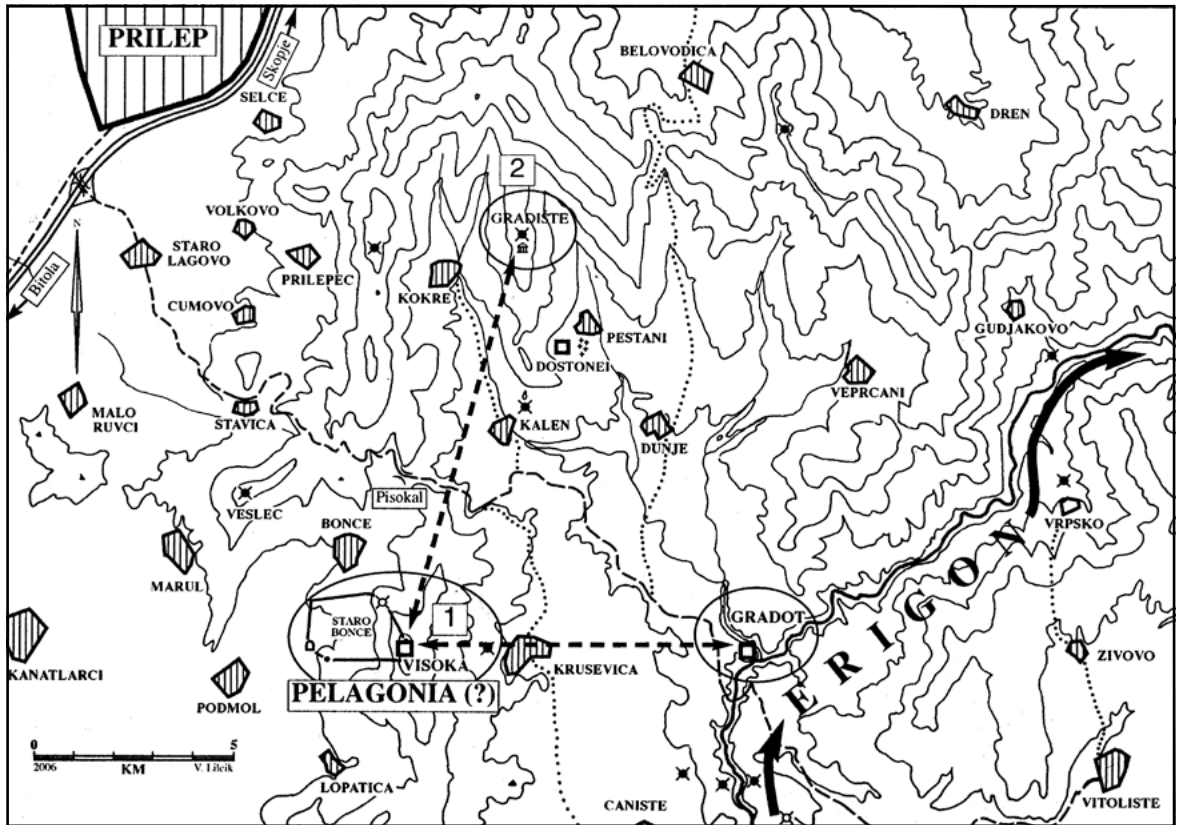
ЦЕНТАР НА КРАЛСТВОТО ПЕЛАГОНИЈА И КРАЛСКАТА ГРОБНИЦА НА ПАВЛА ЧУКА

I. ГРАДОТ ПЕЛАГОНИЈА ВО ИЗВОРИТЕ

Древните Пелагонци ги населувале, главно, пределите долж левиот брег од средното течение на реката Еригон (Црна Река) во Пелагонија и во Мариово. Во раната антика тие оформиле околу седум локални центри, и тоа кај денешните села: Црнобуки, Брод, Суводол, Бонче, Крушевица, Прилепец, Варош и Горно Село. Кое од владетелските семејства на споменатите центри добило најпогодни услови да се издигне и да ја наметне својата власт врз сите Пелагонци?

Се претпоставува, она семејство кое ја контролирало прастарата патна артерија, врската со вардарските Пајонци и водената граница - Еригон кон Линкестите. Во Илијадата ова е симулирано со реченицата: *Тогаш и синот Пелејев со своето предолго копје на Астеропаја се фрлил да го убие сега некајќи, синот на Пелегона, што широкострујниот Аксиј еднаш го родил со Перибоја, најстарата ќерка од оној Акесамен.* Врската меѓу Пелагонија и Пајонија секако била реката Еригон, по чијашто долина од најстари времиња водела магистрала, посведочена кај Аријан. Од друга страна, пак, археолозите документирале концентрација на железнодобни и антички археолошки локалитети во широкото Мариово, но Римјаните поради многуте кривини и непредвидливиот Еригон, оформиле сосема друга делница, позната од Појтингеровата карта. Тој пат водел преку градовите Хераклеја, Керамија, Еурист и Стоби.

Потрагата по кралскиот центар на античките Пелагонци постепено се стеснува. Древниот град Пелагонија е посведочен во изворите. Еден епиграфски споменик од Атина, датиран од 365/4 година пр. н.е., споменува крал на Пелагонците. На еден друг споменик, датиран две години подоцна, Менелај Пелагонецот од градот Атина добил титула проксен и евергет затоа што и дал парична и воена помош. За наредниот III век пр. н.е., изворите молчат, но потоа, за II век пр. н.е., историчарот Тит Ливиј го наведува градот Пелагонија како центар на Македонија Четврта (ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΤΕΤΑΡΤΗΣ). Таму, како што вели тој, заседавало Собранието на граѓаните на оваа Четврта македонска мерида.

Карта 1

Страбон, кој творел во времето на римскиот цар Октавијан Август, прв го именува Пелагонија како град. Според него: „...реката Еригон тече низ земјите на Илирите, Линкестите, Пелагонија, и оставајќи го градот на левата страна, се влева во Аксиј“. Потоа, на седум надгробни стели датирани во I и II век од н.е. (откриени на различни места: во Мариово на Црна Река, Скупи, Рим, Салона, Аквинкум на Дунав, Ламбезис во Африка, Мајнц), се споменува градот Пелагонија како потекло на воените ветерани, кои здобивајќи се со римското граѓанско право се запишувале во римската триба Мекија.

Можеби податокот на географот Птоломеј од II век од н.е. за: ...пелагонските Аударист, Стоби, означува наведување на трите града: Пелагонија, Аударист, Стоби, затоа што меѓу Аударист и Стоби го нема сврзникот **и**.

Следи податокот на Зосим во врска со големиот пробив на Готите и Херулите од 268 година пр. н.е., кога тие ги опустошиле областите околу (градовите) Добер и Пелагонија.

Изворите молчат за IV и V век од н.е., но во VI век од н.е., поточно, во 526/7 година од н.е., Хиерокле во неговиот список на градовите – Синекдем, го споменува градот Пелагонија во списокот на градовите на провинцијата Македонија Втора.

И средновековните извори споменуваат град со име Пелагонија.

Овие податоци децидно нè убедуваат дека во IV век пр. н.е., во областа Пелагонија егзистирало кралство на Пелагонците со сопствена престолнина и крал на чело. Кралството се протегало во северниот дел од висорамнината Пелагонија и во Мариово. Зошто Римјаните по победата над

Македонија во 168 година пр. н.е. и нејзиното административно делење на четири мериди (дела) го одбрале токму градот Пелагонија за центар на најзападната римска мериди, областа Пелагонија? Веројатно заради тоа што Пелагонците ги контролирале премините кон долината на Аксиј, а можеби и поради тоа што во текот на конфликтот со антигонидска Македонија Пелагонците останале воздржани. Се разбира, овој став е дискутабилен, но следните 20 години во продолжение до 148 година пр. н.е., градот Пелагонија бил административно средиште за огромниот простор на целата висорамнина, па дури и целиот горен тек на реката Халиакмон (Бистрица). И во наредните векови зрачи градскиот одблесок на Пелагонија до длабоко во доцната антика. Потврда за овој став претставуваат момчињата - легионери, регрутирани во Пелагонија, а крајно, и градскиот карактер на градот во VI век од н.е. според Хиерокле.

II. ХИПОТЕЗИ ЗА УБИКАЦИЈА НА ГРАДОТ ПЕЛАГОНИЈА

Потрагата по градот се одвивала во две фази. Првата фаза траела од 1835 до 1954 година со истражувачите: В. Лејк (1835-1841), Л. Азе – А. Доме (1876), А Вејс – А. Вудворд (1911), А. Керампулос (1932), Н. Вулик (1938), И. Венедиков (1943).

Втората фаза трае од Ф. Папазоглу до денес. Историчарката Ф. Папазоглу го бараше градот Пелагонија на Еригон во Мариово, кај Куманичево, Беловодица, Прилепец, Кокре и Пештани, доведувајќи го во врска со поменот *град* на арата откриена меѓу Кокре и Пештани. Имено, родителите на Александра од Пела оваа ара ја подигнале на божицата Артемида и ја посветиле на *градот*. Ф. Папазоглу помислила дека е тоа Пелагонија. Сепак, во најновата литература, токму на овој простор е убициран сосема друг град, Достонеи на локалитетот Пештера, манастир Св. Илија, село Пештани.

Историчарот Томо Томовски во 1967 година го лоцирал раноантичкиот град Пелагонија кај Букри, а средновековниот град Пелагонија на локалитетот Градиште кај селото Сливица.

Археологот Томе Јанакиевски во периодот од 1979-1997 година се колеба меѓу селата Суводол и Црничани.

Археологот Иван Микулчиќ изнесува четири предлози: кај Суводол, Мојно, Прилепец и Варош, за конечно да поентира на Мојно.

Археологот В. Лилчиќ Адамс, кој во далечната 1996 година ги започнува своите истражувања на оваа проблематика на Долиште кај Прилепец, во продолжение по запознавањето на овој регион во последната деценија, се определува, заедно со коавторот на овој труд А. Јакимовски, на комплексот локалитети Висока и Старо Бонче, расположени меѓу селата Крушевица, Бонче, Подмол и Лопатица.

Комплексот археолошки локалитети околу Висока е познат во стручната литература од поодамна, но само фрагментарно. И. Микулчиќ го класифицираше високиот градски акропол на врвот Висока (Каве, Цуцулот) во 1976 година како доцноантички рефугиј (збег), а подоцна во 2002 година како кастел со површина од 0.2 хектари. Во 1996 година К. Кепески, Л. Кепеска и Б. Китаноски први изнесуваат податок во литературата дека на Висока постои и раноантички културен хоризонт.

III. АРХЕОЛОШКИОТ ЛОКАЛИТЕТ ВИСОКА

Еден од поважните елементи во потрагата на локацијата на градот Пелагонија претставува етимологијата на самото име Пела – гонија, што значи: πέλαγος – морска шир/рамнина и γωνος – страна/агол. Следствено на ваквите толкувања, се претпоставува дека името Пелагонија означува помалку град на рамен простор (како Пела на пример), а повеќе град на висок рид што доминирал, односно господарел над рамнината Пелагонија.

Веројатно ваквото толкување на топонимот во конекција со комплексот локалитети Висока-Старо Бонче, на самот почеток елиминира еден значаен локалитет во Мариово. Тоа е Градот, односно село Манастир, расположен на широкото плато на еден рид над левиот брег на Црна Река. Градската површина *intra muros* изнесува 230 x 230 метри на 4 хектари со забележена егзистенција низ железното време, раната и доцната антика, сè до средниот век.

Во потрага по локацијата на градот Пелагонија, внимание привлекуваат остатоците на монументалната гробница на Павла Чука на југозападниот раб од месноста Старо Бонче, на самата граница од атарите на селата Бонче и Подмол. Среди познатите гробници од т.н. *пелагонски* или *македонски* тип, откриени кај селата Горно Село, Варош, Бонче, Суводол, Локвени и други, само монументалната гробница кај Старо Бонче била оформена со конструкција грижливо изведена со рамно обработени камени блокови. Ваквата ексклузивност во 1966 година И. Микулчиќ ја коментира на следниот начин: „...тоа е секако најјакниот период на Пелагонија, време на сè уште независни локални кнезови (базилеи), а од своја страна монументалноста на наведената гробница допушта дека истата можела сепак да ја подигне само една таква личност, чија што моќ таа требала да ја велича“. А нешто подолу помислува дека токму Менелај Пелагонецот бил можеби тој кој во Пелагонија довел некој атински (или амфиполски) архитект, кој можеби ја конструирал гробницата на Павла Чука.

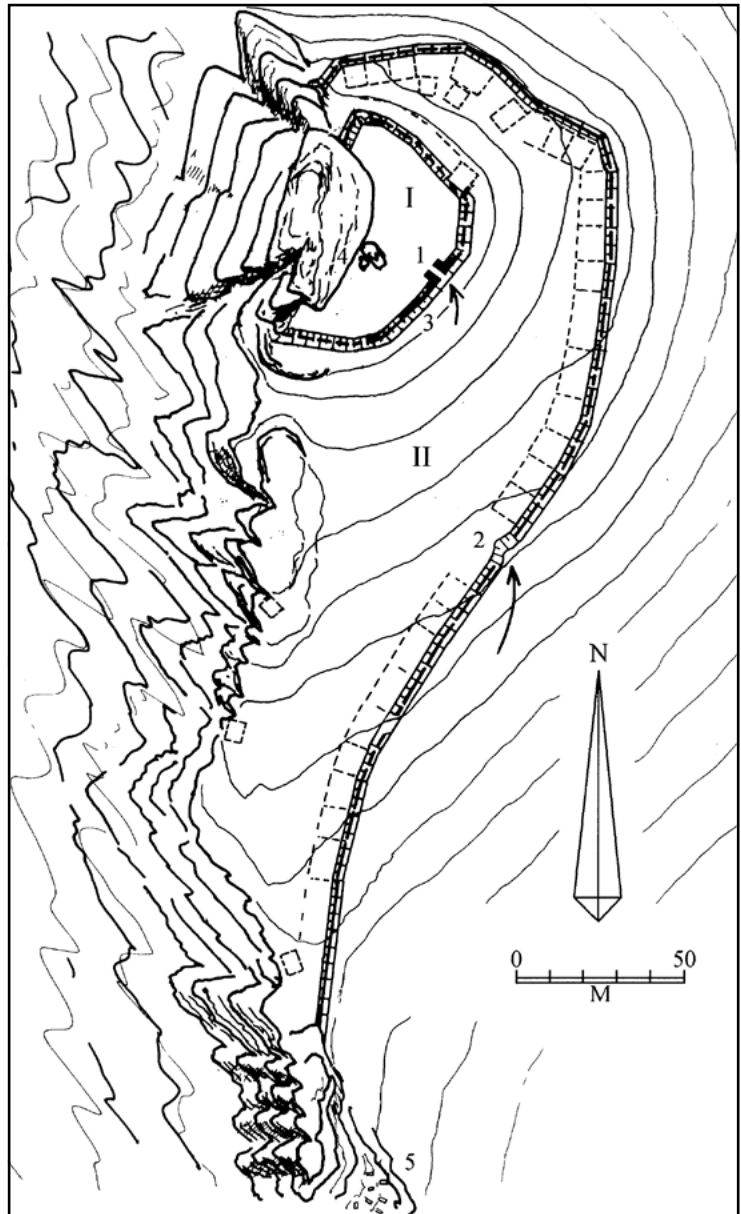

Комбиниран археолошки тим на Филозофскиот факултет од Скопје и Заводот и музеј - Прилеп, под раководство на проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс, кој ги истражуваше пределите на Пелагонија и Мариово во периодот од 2004 до 2008 година во потрагата по местоположбата на градот Пелагонија, се фокусираше на археолошкиот комплекс - локалитети околу планинскиот врв Висока.

Селечка Планина кон исток ја заградила висорамнината Пелагонија и ја присилила реката Еригон (Црна Река) да изведе широк лак кон југ пред да го отпочне својот долг и кривулест пат низ Мариово, кон средното повардарие. Билото на Селечка Планина поседува повеќе врвови високи над 1000 метри. Тоа е оформено троделно. Северниот дел е познат и како планината Дрен со највисокиот врв Студеница (1663 м), средниот масив со врвот Висока (1472 м) и јужниот со врвот Џаула (1434 м). Меѓу масивите од најстари времиња воделе патишта од Пелагонија кон Мариово.

Јужниот премин бил Преслоп (936 м), денес меѓу селата Долно Ореово и Маково. Очигледно е дека благодарение на овој премин и патната линија во антиката израснало гратчето што го истражувавме на локалитетот Кале, Долно Ореово и секако ранохристијанската базилика на локалитетот Сланец кај Суводол.

Северниот премин меѓу Дрен и централниот масив Висока е дводелен, на северозапад кон Пелагонија е повисокиот превој Слива (1136 м), 1.8 км на југоисток, кон мариовската страна е превојот Писокал/Момирица (960 м). Од повисокиот превој кон запад започнува долгата Тополчанска Преграда, на релацијата од врвот Веслец до врвот Дупен Камен над село Тополчани, што ја преградува Пелагонија. Тополчанската Преграда претставува издолжен венец од релативно ниски ридови.

План на Висока

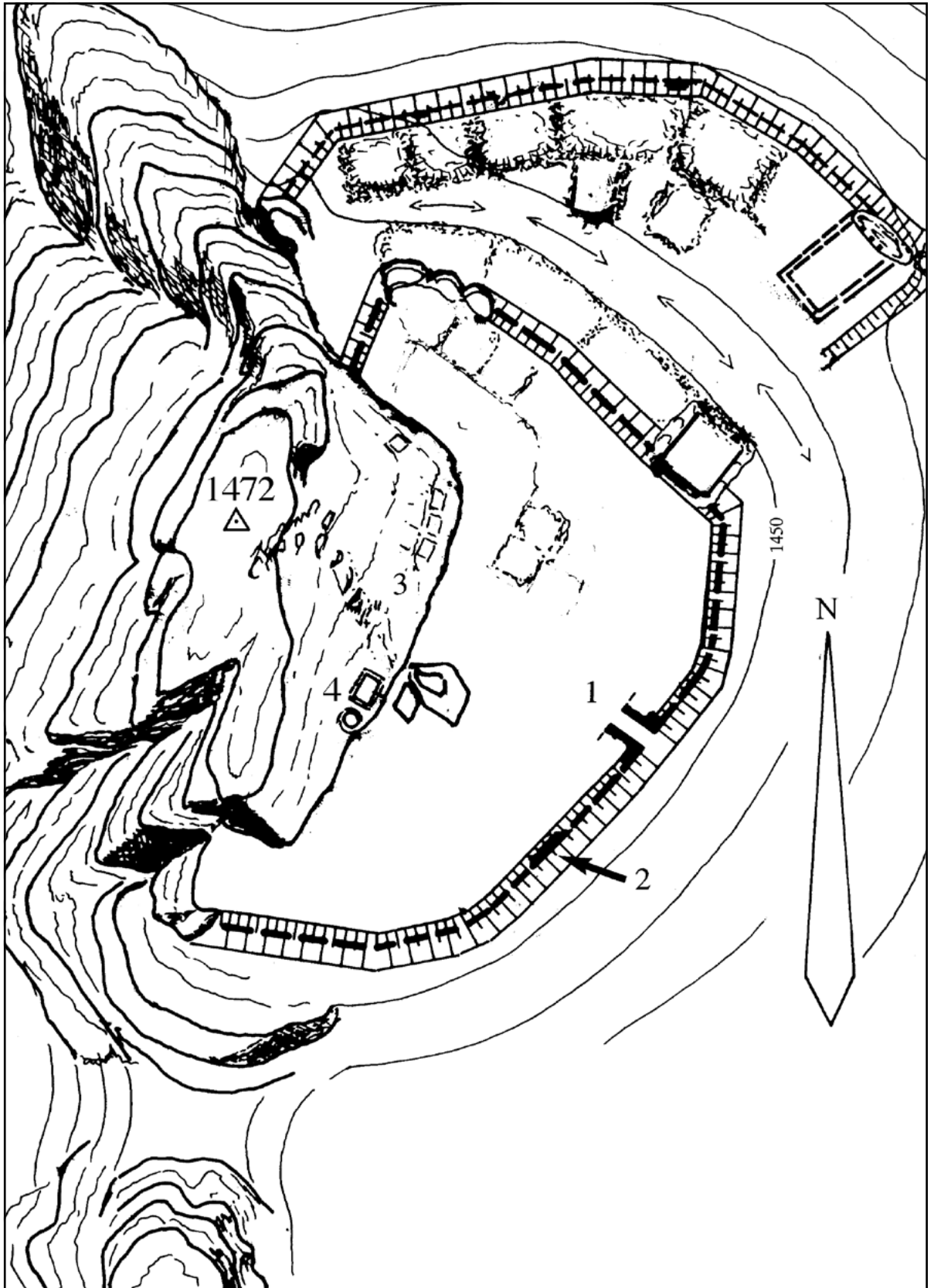
Врвот Висока поседува извонредна стратегиска местоположба со само еден недостаток. Од него кон запад се отвора далечна визура кон средишниот дел на Пелагонија, кон Битолско (Линкестида), кон теснецот кај Бучин (Алкомена) каде Еригон влегува во висорамнината. На само 8 километри источно од Висока, во Мариово, тече Еригон. Во тие времиња тој што го контролирал прас-тариот пат покрај Еригон, ја контролирал најстарата патна комуникациска врска меѓу Пелагонија и Аксиј. Тврдината на Веслец претставувала секако помошна претстража за градот на Висока.

Висока поседува интересна географско-релјефна конфигурација. Тоа е издолжен планински срт, каде што западниот дел претставува висока карпеста вертикала, што стрмно се спушта за околу 2 километри до западното подножје до Старо Бонче (на 790 м). Источната страна на Висока се благи шумски падини, кои за околу 3.5 км се спуштаат до мариовското село Крушевица (749 м). На таа, источна страна, се наоѓаат повеќе извори бистра и студена планинска вода, што секако оделе во прилог на намерата, најстарите жители на ова место да изградат доминантен градски акропол.

Приодите кон него во минатото биле добро блокирани. На северозапад со утврдувањето Градиште-Цветково (кота 1150 м). На исток со утврдувањето Градиште (935 м) село Крушевица. Веројатно и Кале, Лопатица го заштитувало приодот од југозапад.

Горниот град на Висока се состоел од два фортифицирани дела, акропол - дворец и град.

1. Акрополот - дворецот бил оформен околу највисоката карпа на Висока, позната под името Цуцул или Каве. Таа има приближно петоаголна форма, во согласност со конфигурацијата на теренот. Западната страна, по речиси целата должина е затворена со карпестиот врв и е долга 70 метри. Североисточната страна, главно, е карпест отсек долг 42 метри. Јужната страна се издига над вештачки просечената одбранбена фоса во карпите и била оформена со одбранбен ѕид долг 27 метри. Источната страна се состои од покус (12 м) северен и подолг (25 м) јужен дел од ѕидот. Во северниот дел од последниот ѕид уште во раната антика била оформена влезна порта во акрополот. Вака оформениот акропол е долг 70 метри и широк 45 метри. Поседува корисна станбена површина од 1500 м² квадратни (0.15 ха), а заедно со карпата Цуцул изнесува 2600 м² (0.26 ха). Ѕидот околу акрополот е раноантички. Се работи за конструкција на камени блокови, што биле екстрахирани од највисоката карпа (Цуцул). Имено, во неговата закосена, источна падина, се гледаат остатоци од типична античка експлоатација на правоаголни и по некоја кружна форма. Блоковите наменети за одбранбениот ѕид биле на самото место дообработувани и вградувани во масивниот раноантички ѕид. Според неговиот опус, што се гледа на источниот ѕид, се работи за комбинирање на изодомум и псеудоизодомум. Притоа, горните два, а можеби три и повеќе реда, биле полагани во техниката изодомум, но долните редови и опусот на влезниот коридор биле изведени типичен псеудоизодомум. Ваквиот ѕид околу акрополот датира од периодот на раната антика, и тоа од IV век пр. н.е. Во овој момент, без пообемни археолошки ископувања, не може да се види дали тој бил обновуван и во доцната антика или и подоцна. Сепак, на теренот, особено во северниот дел на богатата падина околу акрополот, видливи се на површината мноштво контури од станбени објекти со квадратни и правоаголни форми, што секако датираат од доцната антика. Регистрирани се неколку простории потпрени директно на северниот ѕид однатре.

План на дворецот на Висока
13

Висока, Порта

2. Градот бил оформен околу акрополот со издолжено протегање на јужната страна. Тој се состои од северен, источен и особено голем јужен дел, оформени на понизок терен околу акрополот. Тој е ориентиран од север кон југ во должина од 350 метри. Во северниот дел е широк 100 метри, додека кон југ станбената површина се стеснува на 70 метри во средина, 45 метри на јужниот дел и 12 метри на јужното клиновидно чело што се издига на крајната јужна карпеста точка. Во источната падина на овие карпи, во средниот век, во карпите биле издлабени десетина правоаголни гробови од типот *циста*. Тие биле отворени и денес се потполно празни. Вкупната површина на вака оформениот град изнесува 1700 м² (1.7 ха). А вкупната површина на акрополот изнесува 19.600 м² (приближно 2 хектари).

Детал од скалите од Портата, Висока

Видливата и особено маркантна фортификациска рамка околу градот ја чини доцноантичкиот градски ѕид. Тој бил оформен, веројатно, само околу северната и долгата источна страна. Карпестата вертикала на западната страна не побарувала ѕид. Северната ѕидна траса, во должина од 90 метри, затвора долга станбена тераса под акрополот исполнета со најмалку 9 простории, оформени однатре, ѕидот и најмалку 10 простории во внатрешниот појас, непосредно пред и околу акрополот. Источниот градски ѕид, од аголната точка на прекршување со северниот, бил проектиран во должина од 285 метри, на југ, сè до јужното клиновидно градско чело. Вака терминираната градска површина има издолжена триаголна форма. Повисока на северниот дел, а пониска за околу 10 метри на јужната страна. На теренот се видливи многу простории. Дел од просториите на западната и северната страна биле делумно оформени во самите карпи, додека поголемиот број биле ѕидани во *opus incertum*, и тоа претпоставуваме во VI век од н.е.

Исто така, одбранбениот ѕид бил граден во *opus incertum* во скромна малтерна техника. Регистриран особено слаб и постар ѕид, кој се претпоставува дека е од IV век пр. н.е. и споменатиот доминантен, помлад ѕид, што датира најверојатно од VI век од н.е.

Движните археолошки наоди откриени во градот и акрополот зборуваат за долг временски континуитет на егзистенција во градот, и тоа од раната антика до средниот век, можеби со куси прекини. Откриени се монети на македонските кралеви Филип II, Александар III, Антигон Гонат и Деметриј II. Потоа бронзен дупондиус на Нерон, сребрен денар на Гордијан, мали бронзени апоени на Констанциј и Аркадиј, како и поголем број монети на рановизантиските цареви од VI век од н.е. Откриен е и еден средновековен византиски ураниск (скифат) од почетокот на XIII век од н.е.

Откриено е мноштво раноантичка градежна керамика, делови од лаконски покривни тегули, садова керамика, а од металните движни наоди внимание привлекуваат една рана лачна фибула и една доцноантичка, крстовидна фибула; дел од бронзена теразија, бронзена ламиновидна апликација за кожен ремен со специфична ромбоидна декорација, со најблиски аналогии од Кале, село Лера и непознат локалитет од Ресенско, потоа една бронзена ексагија во вредност на една номизма, појасна тока од типот *сучидава* од VI век.

Според Т. Димитроски, од локалитетот во Крушевица била донесена нога од мермерна женска статуа.

Очигледно е дека на високото планинско плато Висока, во IV век пр. н.е. бил оформен мал, но цврст и репрезентативен раноантички дворец. Откриените истовремени монети припаѓаат на македонски кралеви. Античките Пелагонци немале своја парична валута, а докажано е дека ги користеле македонските монети. Освен тоа, монументалната гробница на Павла Чука, раноантичките некрополи на локалитетите Грамаѓе под Три Камна, Св. Петка, Долната палата и Долниот град на Старо Бонче, како и евидентниот фортификациски систем околу Висока, недвосмислено илустрираат центар на моќ на локалните Пелагонци.

Нема сигурни докази дека тоа бил лично кралот на Пелагонците (Π[...τον Πε]λαγονων βασιλεα), кој 365/4 година пр. н.е. добил титула почесен граѓанин на Атина, или дека тоа можеби бил Μενελαος Πελαγων, кој во 363/2 година пр. н.е., веројатно како член на пелагонската владетелска куќа, добил титула добротинител и почесен граѓанин повторно од Атина, на која тој исто како и пелагонскиот крал две години пред него и дал воена и финансиска поддршка.

Раноантички монети пронајдени на Висока

Раноантички наоди од Висока

Веројатноста дека токму археолошкиот комплекс Висока и Старо Бонче ја кријат престолнината на кралството Пелагонија е голема и уште пореална, имајќи ја предвид споменатата единствена гробница на Павла Чука. Средишните елементи на гробницата, долгиот пристапен дромос со засводениот коридор, преткомората и гробната комора укажуваат на гробниците од *македонски* тип. Но периметралниот кружен ѕид околу гробницата, конструиран од масивни камени блокови со височина до околу 1.5 метри, што ја определил земјената капа на могилата врз гробницата е уникатен. Тој веројатно ни ги отсликува не толку далечните железновременски традиции на погребувањето под тумули во широкиот пелагонски простор, евидентирани и во блиската околина на Висока, кај селото Чаниште.

Прашањата околу градот Пелагонија и археолошкиот комплекс локалитети околу Висока и Старо Бонче се многу. Има ли градот железновременски зачетоци? Зошто е скромна фазата живот од раноцарскиот римски период и кои се причините на подемот на цивилизниот живот на градот под Варош во римско време? Имал ли градот средновековна фаза?

Тврдината на Веслец сликано од југ

Градиште Цветково, Бонче

Градиште Цветково и Висока

Градиште Крушевица

Кале Лопатица

Сребрен Денар на Гордијан ав/рв.

Доцноантички ѕид од VI век - Висока

Зошто Римјаните би го одбрале овој град за центар на Македонија Четврта?

Логиката на римската остроумна дипломатија и стратегија нè води до идејата - нивните планови да излезат на Вардарската Долина. Не знаеме колку античките Пелагонци биле лојални кон антигонидска Македонија, но знаеме дека Рим, пред сè, административно и економски ја анулирал моќта на локалните градски центри. Замислите, денес сè уште не знаеме каде точно се наоѓал градот Линк, но неговата римска замена Хераклеја точно се знае. Старите градови Бријанион и Алкомена во областа Девриоп (Демир Хисар) Рим ги сведува на рангот на села, додека го издигаат градот Стибера. Слично веројатно било и со градот Пелагонија. По 148 година Рим го запоставува градот кој се наоѓал на локалитетите Висока и Старо Бонче. Старата ризична патна линија покрај Еригон делумно се напушта, а се форсира т.н. Дијагонален пат од Хераклеја преку Стибера, Керамија, Еурист за Стоби. Со тоа Рим го дава својот благослов за развојот на градот на Варош, а Пелагонија, впрочем како и Линк, го препушта на заборот.

Доцноантички наоди од Висока

Крстовидна фибула

Номизма

Сучидава

Реверс од јустинијанов
фолис

Појасна апликација

Средновековен Скифат

Библиографија:

Димитриоски Т., *Древна цивилизација II*, Мариово, Прилеп 2002.

Gaebler H., *Die antiken münzen von Makedonien und Paeonien*, Band III, Berlin 1935.

Hammond N. G. L., & F. W. Walbank, *A History of Macedonia*, vol. III (336-167 B.C.), Oxford 1988.

Хомер, *Илијада*, Ф135-140, превод М. Петрушевски, Скопје 1982, 357-358.

Јанакиевски Т., *Археолошки комплекс Суводол, локалитет Керамидница и прашањето за убикација на античката населба Пелагонија*, *Macedoniae acta archaeologica* 5, Скопје 1979.

Јанакиевски Т., *Прилог кон прашањето за убикација на градот Пелагонија*, *Macedoniae acta rchaeological* 15 (1996-1997), Скопје 1999.

Лилчиќ В., *Потрага по градот Пелагонија, центарот на Македонија Четврта*, Македонско наследство / *Macedonian heritage*, бр. 1, Скопје 1996.

Лилчиќ В., *Доотωνεον το κοινον*, Македонско наследство / *Macedonian heritage*, бр. 25, Скопје 2005.

Liščić V., *An Attempt for the Reconnaissance of the Town of Pelagonia, Homage to Milutin Garašanin*, SANU, Belgrade 2006.

Лилчиќ В., *Градот на Висока во 6. век*, Културно Наследство 16, Скопје 2006.

Mikulčić I., *Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza*, Skopje – Beograd 1966.

Микулчиќ И., *Топографија на Еу(да)рист*, *Macedoniae acta archaeologica* 1, Прилеп 1975.

Mikulčić I., *Visoka, Kruševica, Tabula Imperii Romani*, K34, Ljubljana 1976, 76.

Микулчиќ И., *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999.

Mikulčić I., *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien*, München 2002.

Миткоски А., *Железното време во Мариово*, Македонско наследство / *Macedonian heritage*, бр. 9, Скопје 1999.

Папазоглу Ф., *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957.

Папазоглу Ф., *Хераклеја и Пелагонија*, Жива Антика, год. IV / том 2, Скопје 1954.

Томовски Т., *Градиштето на средновековна Пелагонија*, Жива Антика, год. XVII, Скопје 1967.

Шкриванић Г., *Југословенске земље на Појтингеровој карти*, *Monumenta Cartographica Jugoslaviae*, том I, Београд 1975.

IV. СТАРО БОНЧЕ

Старо Бонче претставува посебен комплекс локалитети кои датираат од различни временски периоди, во рамките на поширокиот археолошки комплекс Висока-Старо Бонче. Месноста Старо Бонче се простира по средниот планински масив на Селечка Планина, меѓу селата Бонче и Подмол. Овие села се наоѓаат во североисточниот дел на Пелагонија. Името произлегло од големиот број древни места – археолошки локалитети, за кои локалните жители веруваат дека тука било старото село Бонче.

Старо Бонче

Историјатот на истражувањата на овој простор може да се следи од почетокот на XX век, кога за време на Првата светска војна тука оперирале француските и германските воени сили. Иако не постојат пишувани податоци, во колективната меморија на локалните жители стои дека гробницата на Павла Чука била ископувана во текот на Првата светска војна. Тогаш била најверојатно ископана централната гробна комора.

Подоцна, во 1936 година, на Павла Чука биле изведени археолошки ископувања под раководство на Н. Вулиќ, професор по класична филологија од Белград.

Во 1985 година, во археолошка кампања на Заводот и музеј од Прилеп, биле изведени археолошки ископувања на локалитетот Колкот под раководство на Б. Китаноски.

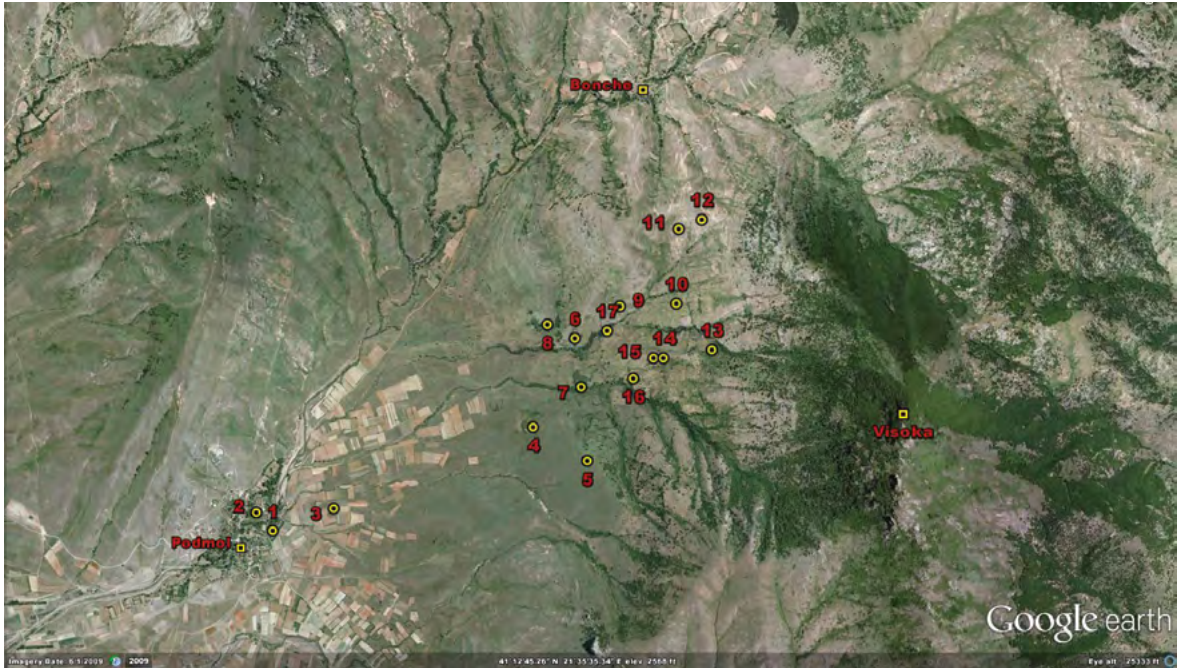

Фотографија од гробницата ископувања
1936 година

Во рамките на истражувањата на археолошкиот локалитет Висока, во 2005 година, под раководство на В. Лилчиќ, професор по археологија на Филозофскиот факултет од Скопје, произлезе сознанието за поврзаноста на двата локалитети во еден древен градски комплекс составен од горни град – акропол на доминантниот планински врв Висока и Долни Град со цивилен

дел, владетелски дел и повеќе некрополи. Ова сознание од своја страна го дополни случајното откривање на делови од неколку антички штитови на просторот на Долни Град – во цивилниот сектор, што припаѓале на војни од личната гарда на македонскиот крал Деметриј. Сумирајќи ги овие податоци со претходните резултати и, главно, нумизматичкиот материјал што се наоѓа во Заводот и музеј - Прилеп, во 2006 година започна научно-истражувачкиот проект *Систематски археолошки истражувања на комплексот локалитети Висока – Старо Бонче* во организација на Филозофскиот факултет од Скопје во соработка со Заводот и музеј - Прилеп. Во рамките на овие истражувања паралелно се работи на локалитот Висока, како и на Долни Град на Старо Бонче.

На просторот од Старо Бонче се откриени вкупно 17 археолошки локалитети. Седум од локалитетите беа познати, публикувани во вториот том на Археолошката карта на Република Македонија, додека останатите се откриени со интензивното истражување и рекогносцирање на теренот во периодот од 2006-2011 година.

Локалитети

Воедно, во рамките на Проектот се започнаа систематски археолошки ископувања на локалитетите: Старо Бонче-Долни Град, Грамаѓе, Грамаѓе под Три Камна и Павла Чука. Останатите локалитети не се ископувани, но се документирани и картирани. Во конекција со самите локалитети и движните археолошки наоди, извршена е прелиминарна хронолошка рамка на нивното егзистирање во минатото.

1. Локалитетот Грамаѓе е лоциран во самото западно подножје на Селечка Планина, под археолошкиот локалитет Висока. Грамаѓе беше непознат локалитет во археолошката наука. Откриен е во рамките на рекогносцирањата од 2009 година. Археолошките ископувања се реализираат во 2010 и во 2011 година. На локалитетот е откриен сид од убаво изделкани правоаголници камени блокови наредени на лице во должина од 15 метри, ориентирани во правец запад-исток и широк 0.60 метри. Во овој момент не е познато дали се работи за целосна широчина на сидот или е тоа само дел од поширок, масивен раноантички сид. Блоковите на сидот, според димензиите и обработката, се многу слични со монолитните камени блокови со коишто била конструирана гробницата на Павла Чука. Аналогно на ова сознание, како и врз основа на откриените бронзени монети на Филип II и Александар III Македонски и неколку други наоди, овој сид, што секако бил дел од една значајна јавна градба, може да се датира во втората половина од IV век пр. н.е. и нешто подоцна.

Локалитет Грамаѓе

2. Грамаѓе под Три Камна е локалитет досега непознат во археолошката наука. Тој е откриен со рекогносцирања во 2008 година. Се работи за некропола лоцирана на помало возвишение, природна тумба со издолжена форма, каде што во рамките на две истражувачки кампањи, од 2010 до 2011 година, се откриени 12 гроба. Гробоите имаат правоаголна форма, биле вкопани во карпа, а потоа оградени со полуобработени плочести камења. По погребувањето со кремација гробот обично бил затворан со необработени камења. Меѓу наодите во гробовите ги нагласуваме следните: еден керамички кратер, неколку помали садови во кои била депонирана пепелта од покојниците, како и делови од накит (обетки, нараквици и фибули) и воена опрема, главно, копја и ножеви. Гробот 10 според својот инвентар отскокнува од останатите, бидејќи освен керамиката во него се откриени два железни врва од копја, еден нож, бронзен прстен со претстава на воин, бронзена фиала со извонредно декорирана надворешна страна со мотив палмети и една сребрена малоазиска фибула. Наодите од погребувањата се датираат од почетокот на V век пр. н.е. до IV век пр. н.е. Во непосредна близина на некрополата се откриени уште две идентично организирани некрополи што ќе бидат предмет на идните наши истражувања.

Сонда 5, некропола на локалитет Грамаѓе под Три Камна

Локалитет Грамаѓе под Три Камна,
наоди од гроб 10

3. Археолошкиот локалитет Колкот се наоѓа во непосредна близина, југоисточно од гробницата на Павла Чука. Локалитетот бил истражуван во 1985 година, при што бил откриен кружен сид со дијаметар од 32 метри. Сидот бил сидан со ситен кршен камен и кал како врзно средство. Главно, во источниот дел од кружниот сид, во природна карпа, биле издлабени четири кружни правилни калотести јами, за кои истражувачите претпоставиле дека биле гробови. Во овој момент на истраженост може да се претпостави дека објектот на Колкот, со речиси идентичен, димензионо кружен периметрален сид, означува засега сè уште неизвесна релација од култен карактер со гробницата на Павла Чука.

4. Старо Бонче-Долни Град - во текот на 2006 година, во централниот дел на Старо Бонче, случајно беа откриени бронзени делови од неколку парадни штитови што припаѓале на војници од личната гарда на македонскиот крал Деметриј. Заводот и музеј - Прилеп успеа да спаси 146 фрагменти, а Филозофскиот факултет од Скопје дополнителни 6 фрагменти од штитовите. Тие се во меѓувреме публикувани од страна на В. Битракова-Грозданова и Д. Темелкоски. На местото од наодот беа изведени заштитни ископувања, при што беше откриен раноантички станбен културен хоризонт, керамички фрагменти од садови и делови од питос во кој биле депонирани штитовите. Се работи за штитови од кружен тип, со пречник од 0.734 м, декорирани на предната испакната страна со централна еписема. Во централниот круг на еписемата се наоѓа голема 12-крака ѕвезда. Околу еписемата во потесна кружна зона се наоѓа натписот ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Во надворешната зона околу еписемата се наоѓаат 7 потоковичести огнила исто така со седум 8-краки ѕвезди. Материјалот пронајден во контролната сонда упатува на поврзување на штитовите со македонскиот крал Деметриј I Полиоркет (294-288 год. пр. н.е), иако изворите информираат дека на овие простори Деметриј II (239-229 год. пр. н.е) ја предводел македонската војска во одбрана на Македонија од Дарданците.

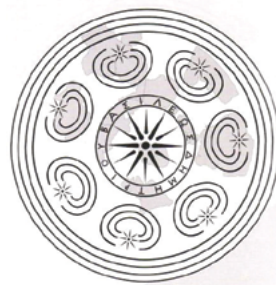
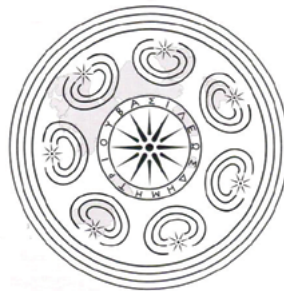

Фрагменти од штитови пред реконструкција

Реконструкција според В. Битракова Грозданова

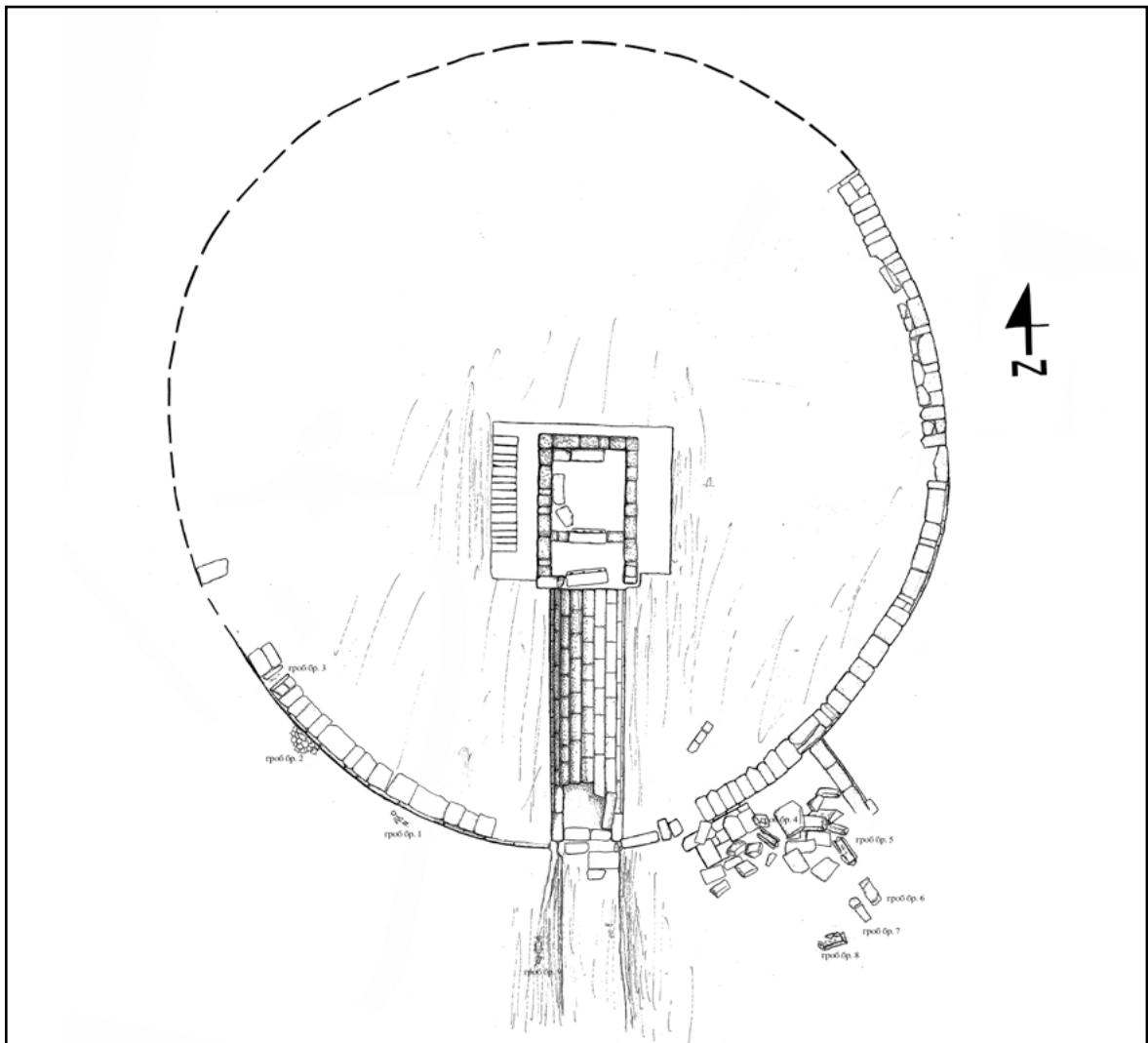

Реконструкција Според Д. Темелкоски

V. ПАВЛА ЧУКА, АНТИЧКА КРАЛСКА ГРОБНИЦА НА СТАРО БОНЧЕ

Археолошкиот локалитет Павла Чука се наоѓа на југозападниот агол од месноста Старо Бонче. На овој простор во раната антика била издлабена природната карпа и изсидана монументална гробница од *македонски* тип. По погребувањето на покојникот во гробницата озгора била за-трупана со земјен нанос, со што бил оформен тумул со дијаметар од околу 100 метри.

Потикнати од монументалноста на гробницата, во 2007 година се започна археолошки ископувања со цел да се доистражи и документира. На самиот почеток на истражувањата се откри ѕид изработен од прецизно, рамно делкани монументални камени блокови, коишто во вид на прстен ја опкружувале гробницата. По ова откритие, целосно се смени претставата за гробницата, што очигледно поседувала досега непозната, уникатна архитектонска концепција. Кружниот ѕид со пречник од 32 метри го опкружува засводениот дел од дромосот, прекомората и комората што била идеално - централно поставена. Надвор од овој кружен ѕид останале: отворениот дромос изделкан во карпа и објектот за кој се претпоставува дека е хероон.

(План 1) Основа на гробницата Павла Чука

Западниот дел од кружниот сид е зачуван во два реда монументални блокови со зачувана должина од 18 метри, по што прекинува. Источниот дел од истиот сид е зачуван во три реда монументални камени блокови, од кои првиот и третиот ред се поставени хоризонтално, а вториот ред бил конструиран со вертикално поставени камени блокови. Овој дел од сидот е зачуван во должина од 37 метри, по што како и западниот дел од овој сид прекинува. Сидот бил вкопан во природната карпа, а камените блокови што недостасуваат биле подоцна извадени и користени како споллии за други намени.

Источен дел од кружен сид

Источно од влезот, во засводениот дел на гробницата, пронајден е определен број монолитни камени блокови прилепени до источниот дел од кружниот сид. Овие блокови биле изработени во истата техника и со еднакви димензии како и монолитните блокови од гробницата, а претставуваат дел од правоаголен објект што бил насилно девастиран. Објектот имал правоаголна форма и од него *in situ* останале два реда камени блокови од западниот сид. Објектот е сè уште во фаза на истражување, а се претпоставува дека е хероон.

Заводениот дромос бил конструиран со монументални камени блокови со димензии од 2 до 3 метри во должина и околу 0.60 метри во широчина и во височина. Должината на засводениот дромос изнесува 11 метри, а неговата височина 3 метри на јужниот крај, односно 3.20 метри на северниот крај, каде што се наоѓа влезот во преткомората. Заводениот дромос е одлично зачуван, единствено недостасуваат неколку камени блокови. На неговиот јужен крај, поточно, на влезот од отворениот дел на дромосот во засводениот дел на дромосот, пронајдени се неколку камени блокови кои најверојатно служеле за блокирање на влезот во гробницата.

Засводениот дромос со комората

Засводен дромос сликан од Комората

Комората и преткомората на гробницата се направени од прецизно сечени блокови бигор, со димензии од 0.50 метри височина и должина меѓу 0.60 и 0.90 метри. Бигорот е редок во овој крај и најверојатно бил сметан за поквалитетен материјал и поради тоа бил употребен во најзначајниот дел на гробницата. Комората и преткомората биле одделени со попречен ѕид.

Во долниот дел откриен е мермерен праг со траги за двокрилна врата. Речиси идентичен ваков мермерен блок - праг откриен е и на влезот од засводениот дел во преткомората. Во комората се пронајдени бигорни блокови прилепени до ѕидовите на комората во форма на кириличната буква Г кои служеле како клине (кревет) за поставување на гробните прилози. Зачуваноста на височината на комората изнесува 2 метри. За жал, и комората и преткомората се целосно празни. Освен двата пронајдени мермерни прага, нема пронајдено ништо од прилозите и декоративните елементи кои ваква монументална гробница морала да ги поседува, впрочем, како што е регистрирано кај повеќето аналогни примери. Димензиите на изделканата карпа каде што биле изсидани - конструирани преткомората и комората изнесуваат 8 метри од исток кон запад и 7 метри од север кон југ. Преткомората има димензии од 3.5 x 1.5 метри, мерено однатре, додека комората е долга 4 метри и широка 3.5 метри, исто така мерено однатре.

Преткомора и комора на гробницата Павла Чука

Комората на гробницата

Во текот на истражувањата, во непосредна близина на гробницата, откриени се вкупно 10 гроба. Шест погребувања се од типот цисти, од грубо изработени камени плочи, а четири се слободни вкопувања. Грбовите се со мали димензии, односно детски, а остеолошкиот материјал е многу слабо зачуван поради квалитетот на земјата. Датирањето на грбовите е овозможено со помош на откриената монета на римскиот цар Јулијан II Апостат (361-363 г.). Според поставеноста на грбовите, односно според гробот 3, кој е поставен на местото од еден изваден блок од кружниот ѕид, со сигурност може да се констатира дека уште во текот на антиката, односно пред или на почетокот на IV век од н.е. гробницата била делумно разградена, а веќе во втората половина од IV век н.е. била позната и почитувана како култно место за погребување. Истото може да се потврди и со грбовите кои се поставени меѓу разурнатите камени блокови на хероонот.

Како што веќе забележавме, гробницата на Павла Чука, за жал, била повеќепати пробиена и ограбувана во минатото. Поради тоа, во текот на ископувања не се успеа да се откријат никакви движни наоди за да изврши нејзино соодветно хронолошко и типолошко детерминирање. Поради тоа, во недостаток на движни наоди, се потпираме, пред сè, на воспоставување аналогни компарации со слични гробници од аспектите на архитектонските концепти и градежништвото.

На балканскиот простор и на Мала Азија откриени се околу 70 гробници од македонски тип. Најголемиот дел од овие гробници се лоцирани во Долна Македонија, територија што ја населувале античките Македонци во периодот од IV до II век пр. н.е. Околу десетина гробници од македонски тип се пронајдени надвор од овие граници. Поточно, 6 во јужна Грција, 2 во Мала Азија и 1 во Албанија. Всушност, се работи за места каде што било регистрирано античкото македонско популациско присуство. На тој начин, оваа географска распространетост во потполност го оправдува нивното определување како македонски.

На територијата од Република Македонија досега се откриени две гробници од македонски тип. Едната се наоѓа во античкиот град Лихнид, а другата е претставената гробница од Старо Бонче. Гробницата од Бонче се наоѓа во област населена со античките Пелагонци и таа е најсеверната гробница од македонски тип што е досега пронајдена.

Античките Македонци во текот на раната антика се погребувале во грбови од типот цисти. Некаде околу крајот на V век пр. н.е. започнале да се оформуваат гробници со поголеми димензии. Оваа појава очигледно зборува за класно раслојување, односно појавата на владеачката класа меѓу античките Македонци кои своите покојници ги погребувале во монументални градби. Гробот од Катерини, датиран околу средината на IV век пр. н.е., е првиот досега откриен гроб со двојна комора и со рамен покрив. Од средината на IV век пр. н.е., исто така, датира и т.н. Гроб на Персефона, којшто поседува особено големи димензии и рамен покрив.

Некаде во средината од IV век пр. н.е. започнуваат да се градат македонски тип гробници, кои како вечен дом на аристократијата биле особено украсувани. Фасадите на овие гробници биле украсени во јонски и во дорски стил, а внатрешните ѕидови биле богато украсени со фреско-декорација со растителни мотиви, сцени од битки, сцени од лов, трки со коли итн.

Во средината од IV век пр. н.е., а поверојатно во последната четвртина од IV век пр. н.е. започнале да се градат засводени гробници. Крајот на градењето на овој тип гробници датира околу средината на II век пр. н.е., а тоа очигледно било поврзано со слабеенето на македонската аристократија и потпаѓањето на Македонија под римска власт. Сводот како архитектонски елемент предизвикал многу несогласувања во научните кругови, односно околу неговото потекло и датирање. Имено, сводот кај *македонскиот* тип гробници, според некои истражувачи, имал свој протоген развој во Македонија, а според други истражувачи, македонските воени архитекти го виделе и директно го копирале во текот на освојувањата на Александар III Македонски на Истокот. Според тоа, гробниците со овој тип свод биле најверојатно градени по смртта на Александар III Македонски.

Аналогии на гробницата од Бонче имаме меѓу повеќе досега откриени гробници. Меѓу нив, најслични и најблиски се релациите со гробницата од Амфипол и гробницата од Пидна. Споредена со овие гробници, како и според сличностите со други гробници од македонски тип, датирањето на нашата гробница од Старо Бонче би можело да се определи во последната четвртина од IV век пр. н.е. и раните години од III век пр. н.е. Ваквото датирање го потпира, од своја страна, и фактот дека токму во овој временски отсек датира и најголемиот процут и моќ на државата на античките Пелагонци, што се согледува и во досега откриените материјални наоди, додека кај периодите пред и потоа, се забележува одредена стагнација. Секако гробницата била градена по пример на погоре споменатите гробници, со тоа што како новина, односно нејзината уникатност, а и монументалност, ја истакнува кружниот периметрален ѕид. Од своја страна, откриениот хероон ја доближува до т.н. Филипова гробница.

По прашањето на идентификацијата на покојникот кој бил погребан во гробницата на Павла Чука засега може само да се претпостави дека се работи за пелагонски базилеј, сè уште непознат за нас. Имајќи го притоа предвид датирањето на гробницата (последната четвртина од IV почетокот од III век пр. н.е.), може да се претпостави дека гробницата му припаѓала на некој од директните наследници на пелагонските базилеи, чиешто име било врежано во познатиот натпис од Атина од 365/4 година пр. н.е., каде што е зачувана само првата буква П..., и Менелај од Пелагонија, исто така, познат од друг атински натпис датиран во 363/2 година пр. н.е., и подоцна од 350 година пр. н.е.

Како што е и погоре кажано, археолошкиот комплекс Старо Бонче го чинел Долни Град наспроти Горни Град - акрополот на Висока. Се претпоставува дека токму овој комплекс локалитети бил античкиот град Пелагонија, главен град на раното античко кралство Пелагонија и главниот град на Четвртата македонска мерида во периодот од 168 до 148 година пр. н.е. Аргументите во прилог на изнесената хопотеза со ископувањата од последните години сè повеќе се надополнуваат. Освен бројноста на археолошките микро и макролокалитети во ареалот на комплексот, во прилог одат и движните наоди пронајдени на овој простор. Така, меѓу најраните предмети се случајните наоди од локалитетот Кутлиште коишто можат да се датираат во периодот од VII-VI век пр. н.е. Потоа следат погоре споменатите предмети од некрополата Грамаѓе под Три Камна, што се датирани во V и IV век пр. н.е., но и објектот на локалитетот Грамаѓе од IV и III век пр. н.е., со сè уште непознат карактер, можеби јавен објект, а можеби и дел од т.н. Зимска палата на владетелот. Кралска гробница од Старо Бонче (Павла Чука) меѓу сите споменати објекти и наоди, претставува посебна потврда за постоењето голем и значаен раноантички град. Кралската гробница со својата монументалност и уникатност сосема го оправдува овој назив, имајќи предвид дека во неа секако бил погребан еден пелагонски базилеј. Со овој објект, но и со движните наоди пронајдени заедно со откриените бронзени штитови на кралот Деметриј, се надополнува раниот хеленистички период, со што се комплетира периодот на раната антика. А токму тоа било времето на најголемиот подем и моќ на античкиот град Пелагонија. Сето ова го надополнува од своја страна и движниот материјал што се чува во Завод и музеј - Прилеп, особено монетите со потекло од Старо Бонче, што биле набавени како случајни наоди. Врз основа на сето досега познато, може да се констатира егзистенција на животот во Долни Град во континуитет и во римскиот и доцноримскиот период, како и во средниот век. Во секој случај, се очекува сознанијата за овој исклучителен комплекс археолошки локалитети околу Долни Град и некрополите на Старо Бонче да бидат многу повеќе надополнети и расветлени со археолошките истражувања кои следуваат во иднина.

Библиографија:

- Andronicos, M.**, *The excavation of the Great Tumulus at Vergina*, Athens Annals of Archaeology IX/2, Athens 1976, 123-130.
- Andronicos M.**, *Some reflections on the Macedonian Tombs*, The Annual of the British School at Athens Vol. 82, Athens 1987, 1-16.
- Битракова-Грозданова В., Кузман П.**, *Lychnidios во раната антика*, Македонско Наследство бр. 8, Скопје 1998, 3-16.
- Bitrakova Grozdanova V.**, *Macedonian shield from Bonče*, Scripta Praehistorica, Situla 44, Ljubljana 2007, 863-874.
- Boyd T. D.**, *The Arch and the Vault in Greek Architecture*, American Journal of Archaeology Vol. 82, Archaeological Institute of America 1978, 83-100.
- D'Angelo B.**, *The evolution of the Macedonian tomb: Hellenistic funerary architecture revisited*, Patrimonium Mk, № 7-8, Скопје 2010, 57-68.
- Fredricksmeier, E.A.**, *Again the so-called tomb of Philip II*, American Journal of Archaeology Vol. 85, № 3, Archaeological Institute of America 1981, 330-334.
- Hammond N. G. L.**, *Philip's tomb' in historical context*, Greek, Roman, and Bizantine studies. 19, GRBS 1978, 331-350.
- Jakimovski A.**, *Macedonian Type of Tomb from Staro Bonce*, Macedonian Archaeological News, № 3, Vol. 1, 2009.
- Јаќимовски А.**, *Кралската гробница од Старо Бонче*, Македонско Наследство бр. 38-39, Скопје 2011.
- Кепески К.**, *Прилеп и прилепско низ историјата*, Книга I, Глава II, Еленистички период, Прилеп 1971.
- Кепески К.**, *Монетите на Македонските кралеви во збирката на прилепскиот Музеј*, Macedoniae acta archaeologica, Скопје 1987, 41-63.
- Kitanovski B.**, *Kolkot, Podmol*, Arheološki pregled 28, Ljubljana 1984, 128.
- Kuzman P.**, *Macedonian Type of Tomb in Varos- Ohrid*, Macedonian Archaeological News, № 3, Vol. 1, 2009.
- Lazaridis D. I.**, *Amphipolis, Archaeological Receipts Fund*, Athens 1997, 65-74.
- Лилчиќ В., Кебакоски Д.**, *Историјат на истражување и убицирање на античкиот и средновековен град Пелагонија*, Македонско наследство бр. 27, Скопје 2006, 22.
- Mikulčić I.**, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, 1966.
- Miller S. G.**, *Macedonian Tombs: Their Architecture and Architectural Decoration, Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Studies in the History of Art vol. 10, Washington 1982, 153.
- Miller S. G.**, *The tomb of Lyson and Kallikles: a painted Macedonian tomb, Chapter I. Introduction: The Macedonian Tomb*, 1. Characteristics and Chronology, Mainz am Rhein 1993, 1-4.
- Papazoglu F.**, *Makedonski gradovi u Rimsko doba*, Скопје 1957, 199-200.
- Rotroff S. I.**, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, The Athenian Agora Vol. XXIX, Princeton 1997.
- Темелкоски Д., Жуел П.**, *Антички македонски штитови од Пелагонија*, Прилеп, 2007.
- Tomlinson R. A.**, *Vaulting techniques of the Macedonian tombs. Ancient Macedonia II*, Thessaloniki 1977, 473-479.
- Vulić N.**, *Arheološka istraživanja u Južnoj Srbiji*, Jugoslovenski istoriski časopis III/1-4, Beograd 1937, 611-612.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс
доц. д-р Антонио Јакимовски

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс
доц. д-р Антонио Јакимовски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

